

GRUP DE DIÀLEG 12. PAISATGE, URBANISME I DESENVOLUPAMENT TERRITORIAL EN TEMPS DE CRISI: REPTES I OPORTUNITATS

PAISATGE I URBANISME: CONCURRÈNCIA O COMPLEMENTARIETAT?

Anna Zahonero

Biòloga i paisatgista. Professora de la Universitat Politècnica de Catalunya.

annazahonero@gmail.com

Urbanisme i paisatgisme. Reflexions sobre la vigència dels vincles històrics.

L'objecte de treball, el territori, és el mateix per l'urbanisme i pel paisatgisme, per tant, necessàriament en algun moment, abans o després, han de convergir. Alguns autors parlen del Paisatgisme com a punt de trobada entre l'urbanisme (planificació, ordenació), l'ecologia (medi ambient, sostenibilitat, recursos ecològics del territori), la cultura (disseny, art, història...) i els aspectes socials (percepció i participació). Altres autors determinen el camp de l'Urbanisme a partir de la planificació ambiental, urbanística, d'infraestructures, el disseny urbà i els aspectes socials, bàsicament la participació ciutadana.

Com a instrument social, l'Urbanisme tracta, entre d'altres temes, dels paràmetres urbanístics de construcció/reconstrucció de la ciutat. No obstant, en els últims 20 anys, potser de manera enganyosa, també es parla de paisatge urbà, quan s'incorpora a la discussió urbanística la qualitat i l'harmonia de l'espai, el confort i, més recentment, la reflexió sobre el metabolisme urbà: sembla com si la paraula *paisatge* valoritzi el camp de treball "històric" de l'urbanisme.

Potser en l'ordenació i planificació del sòl rústic (sòl no urbanitzable) la manca de definició de paràmetres urbanístics, més enllà d'establir tipologies de tanques o moviments de terra (que no és poc), ha fet que aquest territori sigui interpretat socialment com el *territori* del paisatge.

De fet, alguns legisladors parlen que hi ha planejament urbanístic quan hi ha llicència municipal i, molt sovint, les accions en el sòl no urbanitzable no necessiten aquest tràmit, per tant l'Urbanisme deixa oberta la porta per que el Paisatgisme entri a planificar des de mecanismes que encara, a casa nostra, no estan suficientment clars: més enllà de la implementació de les Directrius de Paisatge en el planejament territorial, la legislació en l'àmbit del paisatge sempre és en prevenció d'accions concretes (a través dels Estudis d'impacte i integració paisatgística) més que estructurant, en quant a la definició d'usos sobre el territori. Sovint amb aquesta prevenció, el que fem és més treball de camuflatge que allò que seria més interessant que és definir marcs d'acció sobre el paisatge, previ coneixement de les seves estructures i els seus fenòmens d'organització.

Que l'urbanisme i el paisatgisme vagin de bracet, és, ara per ara a casa nostra, una qüestió ineludible: la legislació urbanística és la que històricament té els instruments per planificar i ordenar el territori, per tant el que caldria és que s'incorporés a aquesta, la visió clara i diferenciada del paisatgisme que a la preocupació per les qüestions socials (participació real sobre els temes més enllà de la propietat privada i entrar en la preocupació col·lectiva) s'afegeix la reflexió sobre la percepció i la identitat quan ens referim al paisatge i als valors ecològics.

D'altra banda diferenciar legislació urbanística de la legislació paisatgística o de la legislació mediambiental indueix sovint a confusió doncs no sempre la discussió sobre el paisatge és

convergent en quant a valors i estratègies, en relació a l'ordenació territorial que es fa des de l'Urbanisme.

L'Urbanisme a casa nostre té un llarg recorregut. El Paisatgisme el té més modest. Potser aquesta joventut del Paisatgisme aporta a la discussió la frescor de la incertesa en quant a disciplina professional: la interdisciplinarietat necessària en les discussions paisatgístiques és el seu gran valor, potser també el seu gran escull: cal un llenguatge comú. La situació de crisi actual afavorirà aquells professionals del territori / paisatge que siguin capaços de gestionar amb més flexibilitat la incertesa de la nostre societat.

Qualsevol acció (de planificació, projectació,...) cap el futur que faci l'espècie humana ha de considerar ineludiblement la seva transcendència en termes de sostenibilitat ambiental. Les accions han de ser responsables respecte dels recursos ecològics, per tant cal modificar estructuralment el nostre pensament respecte de la transmissió de coneixement i respecte del desenvolupament professional, sigui el que sigui, també i sobre tot en termes de planificació del territori. En aquesta línia, la consideració del paisatge com a concepte integrador dels aspectes ecològics, socioeconòmics i culturals és la base per una ordenació del territori responsable ambientalment.

Aportacions de l'ecologia del paisatge a l'urbanisme

L'ecologia del paisatge neix molt relacionada amb la lectura del paisatge humanitzat (lligada a disciplines geogràfiques i geomorfològiques) i com a disciplina, posteriorment incorpora una visió més relacionada amb els processos naturals (sistemes forestal, gestió,...) i el seu objectiu bàsic és l'estudi de la interacció entre el funcionament dels sistemes i l'estructura del paisatge (Pino, Rodà & Guirado, 2006). Actualment està en ple desenvolupament: es parla d'ecologia espacial i fa referència, per exemple, a la gestió forestal, el control de macrofauna, a la gestió d'assentaments urbans o el manteniment d'àrees protegides (Farina 2006).

L'ecologia del paisatge aporta instruments per fer una reflexió sistèmica sobre el funcionament del territori i la metodologia de coneixement que permet determinar estructures i/o maneres d'organització dels ecosistemes i/o unitats de paisatge. Aquest nou coneixement de la funcionalitat del territori es assumit per l'urbanisme, sobre tot el referit a la gran escala, de manera que apareixen vinculats al planejament conceptes com el d'aïllament/funcionament d'hàbitats (o d'espècies), de xarxa, de connectivitat, de matriu ecològica, de fragmentació, d'homogeneïtat/heterogeneïtat, de pertorbació natural, etc. conceptes bàsics que defineixen els processos i per tant que són objecte d'estudi de l'ecologia del paisatge.

D'aquesta manera, en relativament pocs anys, s'ha produït un salt important en la concepció del territori des del punt de vista de la preservació dels seus valors i dels recursos naturals (de la preservació d'"illes" de gran valor ecològic/parcs naturals, a la valorització de la matriu territorial).

Complementàriament, té rellevància també en aquest procés l'esforç fet en representació cartogràfica del molts d'aquests conceptes. Per dues raons: ha calgut trobar llenguatges comuns entre l'ecologia i l'urbanisme (cosa no fàcil a casa nostre) i pel reconeixement "legal" de les funcions ecològiques que es deriven de la matriu territorial d'usos.

No obstant aquest avanç, manca la implementació decidida a escales de planejament que es comprometin amb la realitat dels processos socioeconòmics, sobretot en el món rural - territori de l'ecologia del paisatge-, és a dir les escales en que les iniciatives privades o d'escala petita es duen a terme, i que en definitiva, per sumatori, són les que acaben determinant les noves estructures de paisatge.

Reverdiment de les ciutats i l'agricultura urbana: oportunitat per un urbanisme sostenible?

El verd a la ciutat ha estat des de fa molt temps un signe de confort ciutadà. Tot i que la història de les ciutats mediterrànies ens ofereix grans exemples de places *dures*, els espais públics arbrats, amb ombra, són els espais més preuats per desenvolupar el lleure a l'aire lliure en la ciutat.

D'altra banda, els ciutadans del segle XXI esperem que el verd urbà prengui un paper estructurant i pugui assumir la seva funció de veritable infraestructura ecològica dins la ciutat. Això ha de passar per un replantejament del disseny dels espais verds que prengui els serveis ecològics que aquests poden proporcionar com a elements centrals dels projectes: permetre la infiltració d'aigua o generar estructures vegetals prou complexes com per que siguin suport de la fauna, poden ser uns bons inicis. Però complementàriament, cal plantejar-se el verd urbà des de la seva intercomunicació si volem una matriu urbana ben cohesionada en termes socioambientals.

En aquest context, un nou agent de disseny, l'hort urbà, ha entrat en força dins l'esquema d'equipaments urbans. Més enllà de qüestions relacionades amb la seva gestió (tots sabem d'exemples més o menys exitosos), és evident que té una gran acceptació i que actualment serveixen, en alguns cassos, com a complement alimentari d'algunes famílies.

No obstant, si realment volguéssim o poguéssim fer un pas més en el paradigma de la sostenibilitat alimentària de les ciutats hauríem de plantejar la possibilitat de portar l'agricultura urbana fora dels espais restringits suara esmentats i fer-la servir com a "jòquer" temporal per els solars latents que hi han a l'interior de les ciutats i que en les actuals circumstàncies de crisi, no són pocs. Les dinàmiques urbanes sempre ofereixen àrees "dorments" que en l'expectativa d'un espai construït podria passar per una fase temporal de productivitat ecològica per la ciutat (i potser també econòmica). No deixem de veure les dificultats que això podria comportar d'excussió tècnica o de mecanització, no obstant l'agricultura urbana es evident que pot ser un equipament associat al sistema agroalimentari sostenible de la ciutat y complementa una alternativa de transició cap a un nou model energètic urbà (G. Arosamena, 2013).

Millora de la qualitat i la sostenibilitat dels paisatges urbans. Quines són les principals urgències en matèria d'urbanisme?

Què vol dir qualitat del paisatge urbà en la societat del segle XXI? Una possible resposta podria formular-se a través de la idea de confort: de la comoditat que pot tenir un ciutadà en quant a l'accés als serveis i confortabilitat de l'espai per on es mou i on viu, i actualment no es pot pensar en cap altre terme que no inclogui la sostenibilitat, és a dir l'ajustament de les necessitats del ciutadà (individuals i col·lectives) als recursos disponibles.

El paisatge urbà es construeix principalment al carrer, secundàriament als parcs; Per tant la idea de qualitat i sostenibilitat urbana s'ha de vincular bàsicament amb aquests espais comunitaris.

Des de l'estricta percepció del ciutadà comú, venen al cap aspectes que són o haurien de ser tinguts en compte en el disseny urbà: considerant que estem en un clima mediterrani, l'ombra és un element fonamental de confort, també relacionat amb la possibilitat de gaudir de l'espai lliure durant un període de temps molt gran, la mida i la qualitat dels espais comuns pot facilitar les relacions entre les persones, la comunicació Intergeneracional, o senzillament passeig.

Altres aspectes relacionats poden ser la possibilitat de desplaçar-se còmodament, amb una estructura que relacioni àrees d'usos diferents tot potenciant la mobilitat sostenible: pacificar el trànsit rodat i prioritant el vianant.

Un tema complementari seria la implicació ciutadana: recuperar la idea de que la ciutat és per les persones i tenim com a ciutadans drets i responsabilitats respecte de la construcció o rehabilitació dels espais comuns. La participació ciutadana ha de garantir que les necessitats col·lectives estiguin considerades en els processos de transformació constants de les ciutats, però individualment els ciutadans hem de responsabilitzar-nos del manteniment de la qualitat i de tenir una actitud sostenible respecte del nostre entorn.

A continuació referim una sèrie de qüestions o urgències a debatre i resoldre en termes urbanístics referits a l'estructura urbana i per la sostenibilitat en general:

Pel que fa a l'estructura urbana, caldria:

- Millorar la relació de superfície d'espai verd per habitant: la OMS proposa un valor de referència que vagi entre el 10 i 15 m²/habitant.
- Treballar la qualitat dels carrers com a espais de relació, canals de moviments: dissenyar el confort prenent com a marc el clima i la cultura mediterrània: les accions haurien de passar pel disseny d'espais confortables, amb ombres que permetin disminuir la temperatura de l'espai públic, amb espècies caducifòlies que deixin passar el sol a l'hivern.
- Continuar treballant per millorar la mobilitat sostenible i responsable en les ciutats.
- Fer una reflexió sobre l'ús i la ubicació de les infraestructures d'energies renovables, principalment en teixits consolidats i/o històrics.
- Millorar l'eficiència energètica de les ciutats: treballs en façanes que alhora millorin la qualitat dels carrers.
- Aplicar, sempre que la secció del carrer ho permeti i en funció de la seva tipologia en relació a l'estructura urbana: disseny de carrers amb vegetació (arbres, trepadores,...) que permetin millorar la climatització dels edificis.
- Emprar espècies naturalitzades o del país per minimitzar els consum d'aigua i el manteniment en general.

Pel que fa a la sostenibilitat, en general cal continuar treballant en la formació dels tècnics. La societat del segle XXI ha d'incorporar clara i contundentment la idea de la interdisciplinarietat: la formació tècnica en medi ambient no inclou coneixements en temes d'ordenació i planificació urbanística. Però els tècnics que tenen aquests coneixements no han estat formats en qüestions de funcionalitat ecològica dels sistemes, inclòs l'urbà. En aquest context cal que els tècnics en medi ambient, ecòlegs i paisatgistes, tinguin un paper en la presa de decisions tant significatiu com el dels tècnics urbanistes, sociòlegs o economistes, si més no per poder aportar els coneixements que han de complementar la lectura de la realitat urbana del segle en que vivim.

Críteris i estratègies per implementar les Directrius de paisatge en la pràctica de l'urbanisme?

Els Catàlegs de paisatge, com a instruments d'anàlisi que són, ens aporten una informació fonamental i molt acurada des del punt de vista de la descripció del paisatge i la sistematització d'aquesta lectura que deriva en la delimitació de les Unitats de paisatge. Complementàriament a l'anàlisi, es defineixen uns objectius de qualitat paisatgística per cada unitat de paisatge i els críteris i mesures per assolir-los, que alhora es convertiran en les determinacions que ha d'incorporar el planejament territorial.

Les determinacions que estableixen els plans territorials es refereixen a la delimitació dels sistema d'espais lliures territorials, la implantació de les noves infraestructures de mobilitat i la determinació de les estratègies per a tots els assentaments urbans i rurals. Com s'infereix, els plans territorials parlen del paisatge i per tant aquest hauria de tenir un paper principal en la concreció de les diferents estratègies que el planejament territorial pot o ha de proposar. Aquesta connexió no sempre s'ha produït de manera fluida com hauria estat desitjable, doncs en alguns casos els plans territorials han estat aprovats amb anterioritat als catàlegs, provable raó per la qual ha derivat en unes Directrius de paisatge molt generalistes.

Una altre qüestió es refereix a l'escala del planejament territorial i dels catàlegs de paisatge, situada a 1/50.000 que si bé és la pertinent per parlar d'ordenació territorial i paisatgística, està lluny de l'escala en què el paisatge és projecte, és a dir on les estratègies prenen forma. En aquest sentit, les Unitats de paisatge definides en els catàlegs permeten identificar certes concurrències no només geogràfiques, sinó també socioeconòmiques i de percepció per part de la població i per tant haurien de tenir una rellevància més significativa en la gestió paisatgística del territori i en la implementació de directrius/normatives de planificació paisatgística. La lectura a nivell de les unitats de paisatge, en molts casos, permeten passar de la generalització a la concreció (a través dels objectius de qualitat paisatgística) i per tant serien una bona eina per vincular decisions de planificació paisatgística amb el planejament urbanístic. Les unitats de paisatge poden ser àmbits de caracterització de temes que poden tenir un tractament més o menys unitari i que estan a l'abast d'accions concretes gestionades/ projectades des de la proximitat, o si més no des d'una certa proximitat.

En un altre nivell de compromís administratiu, les cartes de paisatge, instruments de caràcter voluntari que sovint inclouen diferents municipis, poden escapar de la mirada encaixada d'interessos d'un municipi concret, i alhora integrar interessos globals de municipis relacionats. Elements del territori que poden ser objecte de cartes de paisatge: infraestructures viàries, conques hidrogràfiques, per exemple, poden definir bons marcs de treball. I alhora, poden vincular i complementar els objectius de qualitat paisatgística amb les accions concretes sobre el territori.

Probablement el marc administratiu per aconseguir un entorn de més qualitat paisatgística està més o menys definit i el que li cal és una bona adaptació al procés de tramitació urbanístic. El que no està tan ben definit són els criteris per accionar iniciatives. El paisatge es construeix dia a dia per acció humana o per reacció de la natura, i el valor estètic i ecològic ha de raure en l'equilibri. El paisatge mediterrani pot ser un exemple d'aquest equilibri, doncs ho ha estat; cal però deixar que segueixi evolucionant. I, ara per ara, és el planejament urbanístic que, atenent al paisatge, ha de determinar les bases i els límits per el desenvolupament de noves iniciatives que activin estructures de paisatge antigues o per el desenvolupament de nous usos que afavoreixen el manteniment de l'heterogeneïtat paisatgística i ecològica (biodiversitat de paisatges i d'organismes). Cal avançar en un debat sobre la planificació del paisatge que s'alimenti de fets (Pie&Vilanova 2013).